

Raymond Fagel en Judith Pollmann

1572

BURGEROORLOG IN DE
NEDERLANDEN

2022 Prometheus Amsterdam

De uitgever heeft getracht alle rechthebbenden te achterhalen. Aan hen die desondanks menen aanspraak te kunnen maken op enig recht, wordt verzocht contact op te nemen met Uitgeverij Prometheus, Postbus 1662, 1000 BR Amsterdam.

© 2022 Raymond Fagel en Judith Pollmann

Omslagontwerp Suzan Beijer

Omslagbeeld *Spiegel ofte afbeeldinghe der Nederlandtsche Geschiedenissen*, Delft / Graveur Frans Hogenberg, in boek van Willem Luytisz van Kittensteyn / Atlas van Stolk

Illustratie binnenzijde omslag Frans Hogenberg, *De inname van Zutphen*, 1572, Rijksmuseum, RP-P-OB-78.784-116

Foto auteurs Patricia Nauta

Lithografie afbeeldingen BFC, Bert van der Horst, Amersfoort

Kaarten Yde Bouma

Zetwerk Elgraphic

www.uitgeverijprometheus.nl

ISBN 978 90 446 5012 9

HOOFDSTUK I

Winter
Stilte voor de storm

1 Pieter van der Heyden naar Hans Bol, *Winter*, 1570.

Een verbitterde landvoogd

Kerst 1571 in Brussel

Fernando Álvarez de Toledo, de hertog van Alva, had gehoopt Kerstmis 1571 thuis door te brengen in zijn paleis in Alba de Tormes in plaats van in het paleis op de Koudenberg in Brussel. Hij had niet alleen heimwee, maar leed ook aan jicht. Het warme en droge klimaat van zijn geliefde Extremadura vormde ongetwijfeld een heerlijk vooruitzicht.

Alva smeekte koning Filips II al jaren terug te mogen keren uit de koude en natte Lage Landen, waar hij sinds de zomer van 1567 als landvoogd fungeerde. Dat die missie zo lang zou duren was niet de bedoeling geweest. De aanvankelijke opdracht die koning Filips II aan de hertog had meegegeven was overzichtelijk; hij moest al diegenen bestraffen die verantwoordelijk waren voor de golf van calvinistisch geweld die sinds de late zomer en herfst van 1566 door de Nederlanden was getrokken. Dat betekende niet alleen dat hij straf moest uitdelen aan alle schuldigen van de grootscheepse vernieling van katholieke kerkgebouwen die we kennen als de Beeldenstorm. Ook de politiek verantwoordelijken moesten op het matje worden geroepen.

Dat waren er nogal wat, want de meeste edelen en stadsbestuurders in de Nederlanden hadden in 1566 juist geoordeeld dat calvinistische gereformeerden het best konden worden gedoogd. Op 5 april 1566 hadden honderden edelen in Brussel een Smeekschrift – een petitie – aangeboden aan landvoogdes Margaretha van Parma. Ze vroegen daarin om een einde aan de strenge wetten tegen ‘ketterij’, de protestants-christelijke ideeën, die de katholieke koning streng

veroordeelde. Sinds 1523 waren er al 1300 'ketteren' ter dood gebracht, en nog veel meer berecht of gevlucht. Die ketterijwetgeving raakte niet alleen mensen die zelf sympathiseerden met de aanhang van kerkhervormers als Maarten Luther, Johannes Calvijn, of die als 'wederdopers' de kinderdoop verwierpen. Ook orthodoxe katholieken zaten er mee in hun maag.

Dat was in de eerste plaats omdat bij de ketterijbestrijding steeds minder rekening werd gehouden met de lokale rechtsbescherming, de 'privileges en vrijheden' van de burgers. Daarnaast strookte de wetgeving langzamerhand niet meer met die uit de buurlanden. In Scandinavië hadden de vorsten voor Luther gekozen, en in Engeland en Schotland was de staatskerk inmiddels gereformeerd. In het Heilige Roomse Rijk (het huidige Duitsland, Tsjechië, Oostenrijk en Hongarije) was in 1555 overeengekomen dat de vele lokale vorsten zelf mochten bedenken of zij en hun onderdanen katholiek dan wel luthers wilden zijn. In veel Duitse steden was ondertussen bepaald dat katholieken en lutheranen elkaar moesten dulden. In Frankrijk waren al een paar godsdienstoorlogen uitgevochten tussen katholieken en gereformeerden, en experimenteerde men met oplossingen voor religieuze co-existentie.

Dit deed ertoe, want de inwoners van de Lage Landen waren afhankelijk van handel met hun buurlanden. Visserij, schippers en kooplieden reisden heen en weer, edelen hadden er vaker wel dan niet familie. Protestantse kooplieden bezochten de Nederlanden, en clandestiene ideeën en drukwerk trokken zich van de grenzen weinig aan. Er woonden in het Duitse Rijk en Engeland bovendien al duizenden Nederlanders die de strenge ketterijwetten waren ontvlucht. De ketterijwetgeving was daarom ook steeds moeilijker te handhaven, en veel bestuurders wilden dat ook niet meer. Maar de koning moest van mati-

ging niets hebben, had hij in de herfst van 1565 nog eens laten weten. In de Nederlanden circuleerde zelfs het gerucht dat hij de 'Spaanse inquisitie' wilde invoeren, wetgeving die nog veel strenger zou worden gehandhaafd dan de 'bloedplakkaten', waarmee ketteren tot dan toe werden bestreden.

Het Smeekschrift was ondertekend door vierhonderd lagere edelen uit alle gewesten van de Nederlanden, maar op de achtergrond werd het ook gesteund door een aantal van de hoogste edelen, zoals prins Willem van Oranje, en door vele stadsbestuurders. De landvoogdes had met een diplomatieke oplossing gereageerd. Ze zou het Smeekschrift aan de koning voorleggen, maar omdat Madrid ver weg was en de koning er wel even over na zou moeten denken, had ze de wetgeving voorlopig opgeschort. De edelen hadden het gevierd als een overwinning. Omdat ze door een adviseur van de landvoogdes waren weggewuifd als 'gueux', bedelaars, waren ze zich triomfantelijk 'geuzen' gaan noemen. Overal in de steden namen burgers die naam over.

Toch waren ook de edelen overvallen door de explosie van gereformeerde activiteit die zich in de maanden daarna ontwikkelde. Kort na de opschorting van de ketterijwetten begonnen allerlei aanhangers van de gereformeerden die tot dan toe ondergronds vergaderd hadden, zich nadrukkelijker te manifesteren. Ze werden daarin bijgestaan door ballingen die nu terugkeerden uit het Duitse Rijk en Engeland. Deze calvinisten waren openbare bijeenkomsten gaan organiseren, net buiten het bereik van de stedelijke justitie, die duizenden toehoorders trokken. In augustus begon een groepje toehoorders van hoedenmaker Sebastian Matte in het Vlaamse Steenvoorde katholieke kerken met geweld te 'zuiveren' van religieuze afbeeldingen die volgens de gereformeerden dienden voor 'afgoderij'. Die

actie sloeg over naar de grote steden, en leidde tot een golf van vernieling in kerken en kloosters die iedereen verbijs-terde. De landvoogdes had niet meteen troepen bij de hand, en was voor ingrijpen aanvankelijk afhankelijk van de hoge edelen. Die bestraffen wel wat van de beeldenstormers, maar deden tegelijkertijd vergaande concessies aan de gereformeerden. Toen duidelijk werd dat de koning daar niet mee zou instemmen, had een aantal gereformeerden onder leiding van de adellijke geuzenleider Hendrik van Brederode de wapens opgenomen en geprobeerd een opstand te ontketenen. Margaretha van Parma had die met behulp van de hoge adel inmiddels weliswaar weten neer te slaan, maar de koning wilde het er niet bij laten zitten.

2 Anoniem, *Protestanten maken schoon schip in een katholieke kerk*, 1560-1570. Op deze spotprent uit de jaren 1560 aanbidden katholieke priesters links een monster met een pauselijke tiara, maar achter hen vegen protestanten de kapotte katholieke 'afgodenbeelden' op die ze zojuist uit een kerk hebben gesloopt.

Vandaar dus zijn missie voor Alva. Die moest straf gaan uitdelen, ook aan de edelen en bestuurders die het protest hadden ontketend of hun plicht hadden verzaakt. Daarna zou de koning naar de Nederlanden komen om zijn onderdanen weer in genade aan te nemen, via een 'algemeen pardon'. De koning was echter nooit vertrokken. Hoewel de schepen al klaar hadden gelegen in de haven, had de koning besloten de reis af te blazen. Na het overlijden van zijn zoon don Carlos in juli 1568 had hij geen erfgenaam – dat maakte een gevaarlijke zeereis te riskant. Door Frankrijk reizen ging niet vanwege oorlog daar.

Dat betekende dat er lange tijd alleen straf werd uitgedeeld. Veel mensen hadden die straf niet afgewacht. Willem van Oranje, wiens broer Lodewijk van Nassau een van de opstellers was geweest van het Smeekschrift, en die als stadhouder van Holland, Zeeland en Utrecht concessies aan de gereformeerden had gedaan, vluchtte naar zijn stamslot in het Duitse graafschap Nassau. Vele duizenden volgden hem, vooral ook na de oprichting van de Raad van Beroerten, de bijzondere rechtbank die Alva in september 1567 oprichtte om hem te helpen in zijn taak, en die al gauw de bijnaam 'Bloedraad' kreeg. De Raad voerde in de jaren daarna 13.000 processen; op een bevolking van misschien 3 miljoen Nederlanders was dat een enorme operatie. Heel veel mensen waren tijdig gevlucht, want meer dan 11.000 mensen werden bij verstek veroordeeld. Ze ontsnapten dus aan de executie die 1300 ongelukkigen uiteindelijk zou treffen, waaronder zelfs hoge edelen als de graven van Egmont en Horn. Wel werden al hun goederen geconfisqueerd, en dat dupeerde ook hun achtergebleven familieleden. Hoewel katholieke Nederlanders boos en geschokt waren geweest over de Beeldenstorm, was de Raad ook bij hen niet populair. Zelfs de vele Nederlandse commissarissen die de tienduizenden getuigen hadden gehoord, begre-

pen soms niets van de grillige manier waarop de Raad in Brussel uiteindelijk zijn vonnissen velde. Dat maakte ook loyale katholieken bang.¹

Ook Oranje werd door de Raad veroordeeld. Hij had Alva nog met een beleefd briefje in de Nederlanden verwelkomd, maar de hertog liet hem aanklagen, kidnapte zijn oudste zoon, en hij verloor al zijn bezittingen. Daarmee was ook zijn eer als hoog edelman in het geding. In 1568 organiseerde hij daarom een invasie om de strijd aan te gaan met de hertog van Alva. Het was, op de ene gewonnen slag bij Heiligerlee na, geen succes geworden. Oranje had te weinig geld voor troepen en had tevergeefs een beroep gedaan op steun uit de Nederlandse steden en van Duitse vorsten. Hij en zijn legers waren daarom geen partij voor de hertog van Alva.

Meteen nadat Alva de legers van Oranje en diens broers had verslagen, liet de hertog overal dankdiensten en feestelijke processies houden. Zijn taak zat erop, vond hij. Op 16 juli 1570 werd er in Antwerpen publiekelijk een officieel pardon afgekondigd door een feestelijk geklede Alva (compleet met een door de paus geschonken hoed en zwaard), maar het feit dat de koning niet persoonlijk aanwezig was en de afkondiging gebeurde door de gehate hertog, boezemde de Nederlanders maar weinig vertrouwen in. Hoewel Alva had gehoopt op 'grote opwinding en vreugdetekens' op het moment van het plechtig uitroepen van het pardon, bleven de aanwezigen doodstil.² Er waren bovendien zo veel uitzonderingen gemaakt op het pardon dat de meeste ballingen niet terug durfden, en het vooral tot meer ontevredenheid leidde. Wat eigenlijk het begin van een blinkende nieuwe fase van de relatie tussen Filips II en de Nederlanders had moeten inluiden, leek vooral op meer machtsvertoon van de hertog van Alva.

Hoewel de hertog vond dat zijn taak er nu op zat, dacht

de koning daar anders over. Vele malen stuurde Alva brieven naar het hof in Madrid met steeds dezelfde teneur: de Nederlanden zijn slecht voor mijn broze gezondheid, er moet snel een vervanger worden aangesteld, en ik ben niet meer nodig omdat de rust en orde in het land zijn hersteld.³ Het hielp niets. In de kersttijd van 1571 was er wel een lichtpuntje; de koning had in september een opvolger benoemd. Maar deze Juan de la Cerda, de hertog van Medinaceli, liet lang op zich wachten. De vloot voor de overtocht van de nieuwe landvoogd lag in Laredo al maandenlang klaar voor vertrek, maar zou uiteindelijk pas in de lente van 1572 de haven verlaten.⁴

En dus ging het werk voor Alva gewoon door. Op 24 december 1571 was hij druk bezig om een grote stapel brieven de deur uit te krijgen, zo vlak voor de feestdagen: aanbevelingsbrieven, een brief aan een secretaris van de koning die hij vertrouwde, aan iemand in zijn eigen Alba de Tormes, brieven aan Spaanse edelen en aan Spaanse commandanten in de Nederlanden. Daarna liet hij het werk een paar weken liggen. Hij kreeg rond de jaarwisseling bezoek van de Spaanse ambassadeur in Frankrijk, Francés de Álava, die aan de koning verslag uitbracht van dit bezoek. Bij zijn aankomst was de hertog pas net weer uit bed. Álava trof de hertog sterk vermagerd en uitgeteerd aan, als gevolg van een aanval van jicht in zijn hals en schouders. Ontspannen feestdagen waren het dus niet geweest voor de hardwerkende landvoogd. Afgezien van een brief aan paus Pius v op 10 januari, kwam zijn correspondentie dan ook pas weer echt op gang vanaf 14 januari. Die dag verstuurde hij niet minder dan zes brieven naar het koninklijk hof in Spanje. Zijn voornaamste boodschap was ditmaal dat hij door chronisch geldgebrek zijn troepen eigenlijk niet meer in de hand kon houden. Hij was erg bezorgd dat ze over zouden gaan tot muiterij.

Alva had in 1567 tienduizend soldaten meegekregen

naar de Nederlanden. Dat waren merendeels Spanjaarden. Na vier jaar waren velen van hen overleden in de strijd of aan ziekte en kou, anderen hadden verlof gekregen vanwege hun verwondingen of besloten om te deserteren. In 1572 waren de meeste soldaten onder het gezag van Alva inmiddels van Duitse of van Nederlandse oorsprong. Uit de Nederlanden dienden vooral veel 'Walen' in het leger. Maar van welke nationaliteit ook, soldaten waren duur, en Alva had al heel lang geen kans gezien ze hun maandelijkse gages te geven. Rond kerst 1571 waren velen van hen al bijna een jaar niet betaald.

De ergste problemen kwamen voor in steden die te maken hadden met de inkwartiering van meestal buitenlandse soldaten. Vooral Spaanse soldaten waren gevreesd. Kwam dit door verschillen in taal en cultuur? Dat veel gewone Spaanse soldaten vermoedelijk het idee hadden dat alle Nederlanders protestanten en rebellen waren, zal in ieder geval niet hebben geholpen. Maar ook Nederlandse katholieken waren verbaasd over Spaanse katholieke gebruiken, zoals het geselen tijdens processies in de paastijd. Een kroniekschrijver in Ieper had ze op Witte Donderdag 1572 zien optrekken in een processie: 'een grote menigte op blote voeten, gehuld in simpel linnen, het gezicht bedekt maar met een blote rug, geselde zichzelf met grote zwepen met zilveren sporen'.⁵

Cavalerieregimenten werden altijd gehuisvest op het platteland maar de Spaanse infanterie-*tercios* kwamen vaak in de grotere steden terecht, zoals Brussel, Antwerpen, Gent, Mechelen en Utrecht, maar ook in kleinere plaatsen als Ieper en Deventer. Uit die steden stammen ook de ergste verhalen over het gedrag van de soldaten. Zeker wanneer de soldaten gehuisvest dienden te worden in de huizen van de burgers, leverde dit grote problemen op. De inwoners van Ieper dienden de militairen bijvoorbeeld te voorzien